

הרב אריאל בראלי

מקה טעות אף במהיר של ביטול מצווה

הקדמה

פעמים רבות דיני חושן המשפט משפיעים על קיום מצוותיה של תורה. יש לדון במקרה שבו המימוש של זכות ממונית תגרום לאדם להפסיד את המצווה שקיים. נקדים ונאמר שישנם מקרים שבהם ההגדרות הממוניות קובעות את התנאים לקיומה של המצווה. למשל, היכולת לומר מקרא ביכורים תלויה בדיני קניית קרקע (בבא בתרא פא ע"א); מצוות נטילת לולב ביום הראשון תלויה בהלכות קניינים.¹ לעומת זאת ישנם מקרים שהלכות איסור והיתר משפיעות על זכויות ממוניות. למשל, במקרה שאדם תובע את חברו תביעה ממונית והלה הודה במקצת, והרי הוא מחוייב שבועה.² במקרה זה כתב הסמ"ע³ שהתובע צריך לבטל את התביעה ברגע שהוא נוכח לדעת שחברו הולך להישבע לשקר, כדי שלא יכשילו. אם כן האיסור להכשיל את חברו בשבועת שקר מבטל את הזכות הממונית להשביע אותו. בעניין זה נחלק עליו הרב אורבך, וטען (שו"ת מנחת שלמה, ח"א סי' ז) כי עצם העובדה שהתורה העניקה את הזכות להשביע את בעל הדין מעידה שאין בכך איסור של 'לפני עיוור'; וזו לשונו: הגע עצמך באחד שחייב לחברו כסף והלוה הוא רשע ומאיים על המלוה שאם יתבענו יחרף ויגדף, הלא ברור הדבר שאף אם המלוה מכירו ויודעו שיעמד במרדו ורשעו אפי"ה אינו צריך כלל להמנע מלתובעו, כמו שכל תובע מחייב את הנתבע בשבועה אפי' בחנוני על פנקסו שאחד מהם ודאי נשבע על שקר ואפי"ה אין הבעה"ב עובר בלפני עור, וע"כ בכהאי גוונא שהוא עושה כדין לתבוע מה שמגיע לו אין צריך כלל להתחשב בזה שמכשיל וגורם את חברו בשבועת שקר אפילו בכה"ג שמכירו וחשוד הוא בעיני התובע על שבועת שקר. הרחיב בעניין זה הר"מ שטרנבוך בספר 'תשובות ונהגות' (ח"ב סי' תרצו); וזו לשונו: הנה ראיתי מי שתמה על עיקר דין שבועה היאך חייבה התורה שבועה, כשהתובע דורש ממנו שבועה, הלוא התובע יודע בלבו את האמת ולדבריו שבועת שקר ונמצא עובר בלפני עור, וחייב לתת כל ממונו ולא לעבור ל"ת מפני הפסד ממון, ואפילו שהנשבע הוא מזיד ג"כ יש בו איסור משום לפני עור... וע"כ

1. שו"ע, או"ח סי' תרמט סעי' ב.
2. שו"ע, חו"מ סי' עה סעי' ב.
3. סמ"ע סי' פז ס"ק סא.

נראה דבמשביעו שבועת התורה או היסת, אם יודע בוודאי שיטבע לשקר, ומטרתו היא כענין הלעיטהו לרשע וימות באמת יהא **אסור משום לפני עור שמכשילו בעוון שבועה החמורה**, ורק באופן שאפשר שלבסוף יודה התירה תורה, דבכה"ג אין כאן לפני עור. והאמת שחידוש חידשה תורה **שמותר להשביע חברו אף שיודע שמשקר וישבע לשקר מפני תיקון העולם** דהואיל ויפרוש מפני השבועה, לפעמים התירה התורה להשביע, רק מדת חסידות היא למנוע לשבע ולהשביע.

העיקרון העולה מדבריהם הוא שכאשר התורה פוסקת דין בדיני ממון, היא לוקחת בחשבון גם את ההשפעות שלהם על דיני איסורים. לאור הקדמה זאת, יש לדון במקרה שבו אדם יכול לממש את זכותו בדיני ממון אך מנגד יפסיד בכך את המצווה שכבר קיים.

א. ביטול מקח והפסד מצווה

אדם קנה אתרוג מהודר בקופסה ושילם עליו 400 שקלים. לאחר החג התברר שהאתרוג אינו מהודר אלא **כשר** לברכה. המוכר מודה שהייתה טעות במיון, והאתרוג הוכנס בטעות לקופסה שאינה מתאימה לו. אין ויכוח בין הצדדים על כך שיש כאן מקח טעות והקונה יכול לקבל את כספו בחזרה. השאלה היא האם עליו לקחת בחשבון שהמקח יתבטל וממילא יתברר למפרע שבזמן קיום המצווה האתרוג לא היה שלו והמצווה שקיים תתבטל.

ב. מקח טעות מבטל למפרע

ראשית, יש לברר את ההיבט הממוני של המקרה, ומתוך כך לשקול את ההשלכה שלו על ביטול המצווה. על פי הדין, כאשר יש בחפץ פגם הגורם למקח טעות, **העסקה בטלה למפרע**.⁴ הראיה לכך מדברי הגמרא (כתובות נז ע"א), המסבירה את ההלכה שאישה מאורסה אינה אוכלת בתרומה שמא ימצא בה מום והקידושין יתבטלו. כתב רש"י: 'שמא ימצא בה מום ונמצאו קדושי טעות ובטלים ונמצא שאכלה זרה תרומה'. אם כך, מתבאר כי הקידושין בטלים מעיקרם בעקבות גילוי המום. אולם עדיין יש לברר - האם המקח מתבטל מאליו או שביד הקונה להחליט על קיום המקח על אף הפגם? במשנה במסכת בבא בתרא (פ"ה מ"ו) נאמר:

4. המוכר גם הונה את הלוקח בפער של יותר משישית מן המחיר המקובל לאתרוג מהודר. לכאורה לאור זאת יכול אף המוכר לחזור בו (רמ"א חו"מ סי' רכז סעי' ד), אולם זכות זו מוגבלת בזמן: 'עד שיראה לתגר או לקרובו' (שם סעי' ז) לכן למעשה, לאחר החג אי אפשר לבטל את המקח מדין הונאה.

ארבע מדות במוכרין מכר לו חטים יפות ונמצאו רעות **הלוקח** יכול לחזור בו רעות ונמצאו יפות מוכר יכול לחזור בו רעות ונמצאו רעות יפות ונמצאו יפות אין אחד מהם יכול לחזור בו... יין ונמצא חומץ ונמצא יין **שניהם** יכולין לחזור בהן.

מדברי המשנה עולה שאם מדובר בטעות מהותית במקח אשר גרמה להחלפת שני סוגים **שונים** של חפצים, אז **שני** הצדדים יכולים לחזור בהם. אולם אם הטעות אינה כל כך חמורה, ומדובר באיכות שונה של **אותו מוצר** - רק **הקונה** יכול לבטלו. ההבדל נעוץ בכך שכאשר מדובר בשני סוגים שונים, יש פגם בגמירות הדעת הבסיסית לקניין, ולכן העסקה בטלה, וכפי שהזכיר רש"י (בבא מציעא פ ע"א): 'אדעתא דהכי לא זבן ולפיכך שני הצדדים חוזרים בהם'.⁵ אולם אם השינוי אינו בסוג החפץ אלא באיכותו, אזי המקח קיים אך יש זכות חזרה לקונה (הקונה יכול לחזור בו). לאור עיקרון זה, נראה שהשינוי בין אתרוג כשר למהודר **אינו** פוגם בעצם המקח, ולכן המקח קיים אלא שלקונה בלבד יש זכות חזרה.⁶ כמו שבמקרה שאדם קנה חטים יפות ונמצאו רעות, רק הקונה יכול לחזור בו, אף כאן, מאחר שהאתרוג כשר לברכה, המקח קיים אלא שישנה זכות לקונה לחזור בו.

ג. קניין למחצה

והנה, אם הייתה לקונה יכולת לבטל את העסקה רק למחצה ולקבל בחזרה את ההפרש בין מחיר אתרוג כשר למחיר אתרוג מהודר, הרי בכך היה עולה כל מבוקשו בידו. בדרך זו הוא משמר את זכותו הממונית באתרוג, ולכן המצווה מתקיימת. אך פתרון זה תלוי ברצונו הטוב של המוכר, ואין לקונה זכות **להכריח** את המוכר להסכים להצעה זו. וכך כתב הרמב"ם (הל' מכירה פט"ו ה"ד):

...וכן אם רצה הלוקח ליקח פחת המום הרשות ביד המוכר, שהוא אומר לו או תקנה אותו כמו שהוא או טול דמים שלך ולך.

לכן, במקרה שהמוכר מתעקש על ביטול המקח, יש לברר האם אכן המצווה מתבטלת למפרע?

ד. האם המצווה מתבטלת?

כפי שהתבאר, ביטול העסקה מגלה למפרע שהאתרוג אינו שייך לקונה. עובדה זו משמעותית בעיקר בנוגע לקיום המצווה ביום הראשון של החג. ביום זה התורה הקפידה

5. ואף באופן הזה, המקח אינו מתבטל מאליו, אלא כאשר יש הקפדה מצד אחד הצדדים (שערי יושר שער הספקות פרק י').

6. ואף שדעת המגיד משנה, הל' מכירה פט"ו ה"ג, כי בעצם זה שהקונה נטל את האתרוג ולא הראה אותו למי שמבין באתרוגים - סימן שמחל על זכות הערעור, מכל מקום, דבריו שנויים במחלוקת (שו"ת מהרשד"ם חו"מ סי' שפה), ובייחוד שבמקרה זה המוכר עצמו אמר לו שהאתרוג מהודר, והוא סמך על דבריו (שו"ע חו"מ סי' רלב סעי' יז).

על כך שארבעת המינים יהיו שייכים למקיים המצווה, שנאמר: 'ולקחתם לכם', ואין יוצאים ידי חובה באתרוג שאול.⁷ לאור זאת, אם הקונה אכן יבטל את העסקה, הוא יגרום במו ידיו לביטול המצווה ביום הראשון. אפשר להציע אומדנא שתגרום לכך שהמצווה בכל מקרה מתקיימת, שכן המוכר ודאי רוצה לעזור לקונה לקיים את מצוותו, ולשם כך הוא מוכר. לאור זאת, יש לומר שהמכירה טומנת בחובה הסכמה שכל בעיה הנובעת מצד המוכר לא תפריע לקיום המצווה; כביכול המוכר מקנה את האתרוג באופן מלא לקונה, גם במקרה של מקח טעות, שבו הוא צריך להחזיר לו את כספו. רעיון דומה מופיע בדברי הרא"ש⁸ בנוגע לקידושין בטבעת שאולה. כאשר אישה זרה השאילה טבעת לחתן על מנת שיקדש את כלתו, הרא"ש מחדש שאף שטבעת שאולה פסולה לקידושין, במקרה הזה אין זו טבעת שאולה. האישה מוכנה להקנות את כל מה שצריך על מנת שהקידושין אכן יחולו. זה הוא תקדים לאומדנא המרחיבה את קנייני הממון מעבר למה שנאמר במפורש מתוך ההבנה שיש רצון מצד בעלת הטבעת לקיים את הקידושין. אולם במקרה הנדון יש לדחות טיעון זה מכיוון שבשונה מקידושין, כאן אפשר לקיים את המצווה גם בלא התערבות המוכר. הרי אם הקונה כל כך חפץ במצווה, הוא יכול להחליט לוותר על דין מקח טעות.⁹

ה. חיוב להוציא הוצאות לקיום מצווה

כאשר אדם עומד לקראת חג סוכות, מוטלת עליו ההשתדלות להוציא הוצאות לקיום מצוות נטילת לולב. וכך כתב הרמ"א:¹⁰ 'מי שאין לו אתרוג או שאר מצוה עוברת א"צ לבזבז עליה הון רב וכמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש'. וה'משנה ברורה'¹¹ פירש שיש לדמות את שיעור החיוב למצוות צדקה - שחייב לתת למצווה עוברת עד עשירית מנכסיו. אולם כתב ה'באור הלכה'¹² שיש לחלק בין מחיר אִמְתִּי ומקובל בשוק למחיר מופקע, שאינו חייב להוציא, ואז נחשב לאנוס. הוא תומך את דבריו בסיפור על רבן גמליאל, שהפליג בספינה וקנה אתרוג באלף זוז. מדברי הגמרא (סוכה מא ע"ב) נראה שעשה זאת משום חיבוב מצווה ולא היה חייב להוציא הוצאה זו. והרי עשירית מעושרו של רבן גמליאל הגיעה לסכום גדול הרבה יותר, אלא לומדים מכאן שמצב שבו יש צורך לשלם על מצווה מחיר מופקע נחשב לאנוס.¹³ וזו לשון ה'באור הלכה' (שם):

7. שו"ע, או"ח סי' תרמט סעי' ב.

8. רא"ש, קידושין פ"א סי' כ.

9. והנה בשאר ימי החג אפשר לצאת ידי חובה באתרוג שאול, וממילא אף אם הקונה יבטל את המקח, המצווה לא תבטל. האתרוג נמסר לקונה בהסכמת המוכר ונחשב לאתרוג שאול, על פי קצות החושן, סי' תז ס"ק ד. לדין זה יש השפעה ממונית - אף אם העסקה בטלה, הקונה מדין 'נהנה' מחויב לשלם על כך שקיים את המצווה במשך שאר ימי החג, כמבואר בשו"ע, חו"מ סי' רלב סעי' טו.

10. רמ"א, או"ח סי' תרנו סעי' א.

11. משנה ברורה, לשו"ע סי' תרנו ס"ק ח.

12. באור הלכה, שם ד"ה אפילו מצוה.

13. ספר מנחת אשר, במדבר סי' יז, דן במהות החיוב לדאוג לתנאים הנצרכים לקיום מצווה.

ואם לא היה אפשר להשיג אתרוג ונתן לאחד הון רב שיתרצה למכרה לו וזה אין אנו מחוייבין מן הדין **דכיון דאינו מוצא אותה כפי שויה הרגיל אנוס הוא ואין מחוייב ורק משום חובב המצוה עשה זה**... סתימת כל הפוסקים דמשמע שתפסו בפשיטות מסוגיא דב"ק וממעשה דר"ג שאין מחוייב לפזר הון רב לשום מצוה בכל אופן.

במקרה המדובר נעשה מאמץ לקיום המצווה בהידור, ולשם כך היה מוכן האדם להשקיע 400 ₪ לקניית אתרוג. לאחר החג יש בידו היכולת לבטל את המקח ולקבל בחזרה את הכסף. לכאורה, כשם שלפני החג השקיע סכום זה לצורך קיום המצווה, כך גם **לאחר** החג יהיה מוכן להשקיע אותו סכום ויותר על זכותו לטענת מקח טעות.

1. השב לעשות מצווה ונאנס

מדברי כמה אחרונים משמע שמי שהשתדל בקיום המצווה ונוצרה סיבה צדדית המבטלת את המצווה, עליו נאמר שמי שחשב לעשות מצווה ונאנס - נחשב כאילו עשאה'. לאור דבריהם, אין להשוות את חיוב קיום המצווה לפני החג למצב זה שהמצווה מתבטלת למפרע. שו"ת 'ציץ אליעזר'¹⁴ דן בנוגע למי שהתגלה לו שהתפילין שלו פסולות מעיקרן. הוא כותב שנחשב לו כאילו קיים את המצווה, כיוון שעשה אותה כתיקון חז"ל ובדק את התפילין בעת הצורך. וספר 'שועת משה'¹⁵ ביאר מדוע לא שייך לומר אונס 'כמאן דעביד לא אמרינן'¹⁶ וזו לשונו:

ועוד נ"ל דאונסא כמאן דלא עביד היינו שבטל התנאי או המצווה שלא עשה שום מעשה בגלל אונסו או אין בכוחו של האונס שיחשב כמעשה. מכיוון שאונס רחמנא פטריה בלבד אבל אינו כאלו נעשה המעשה בפועל מה שאין כן אם עשה כמצווה עליו בפועל רק מאיזה סיבה צדדית באונס לא נתקיימה המצווה כהלכה בכל פרטיה הנחוצים לקיומה כדת. מ"מ הרי הוא עשה כל מה שמוטל עליו עפ"י התורה בפועל ממש והתורה לא דרשה ממנו יותר בבחינת לא ניתנה תורה למלאכי השרת. הרי אז אין אנו צריכים לקבוע שהאונס נחשב כמעשה בקום ועשה רק אנו רוצים שלא יתקלקל המעשה שעשה בגלל חסרון הפרט שהייה באונס וזה שפיר כמאן עביד דמי וכאלו עשאה.

אף לדבריהם, נראה ברור ששלמות המצווה היא ליטול ארבעה מינים השייכים באמת לאדם, אך אין חיוב להשקיע מכספו על מנת לזכות למצווה שלמה.¹⁷ בייחוד שכעת

14. שו"ת ציץ אליעזר, חלק כב סי' א.

15. ישועת משה א, סי' כב.

16. הרב אליעזר דייטש בספרו פרי השדה, ח"א סי' ה, מתעמת עם דעה זו בנוגע לטענת מקח טעות. הוא מביא שיש שרצו לומר שאין דין מקח טעות, כי עקב האונס יש להחשיב זאת לקיום מצווה ונעשה רצונו של הקונה. לדעתו, בהיבט הממוני אין לומר 'אונס כמאן דעביד לא אמרינן', ויש להחשיבו כמי שחשב לעשות מצווה ונאנס.

17. הסכימו למסקנה זו הרב אשר וייס והרב ליאור.

מתברר שהמחיר מופקע, ועל כך כתב ה'באור הלכה' שהוא אנוס. לשיטה זו, יש לחלק בין טרחה המוטלת על האדם שלא להיכנס למצב שבו הוא מחלל את השבת מפני האנוס¹⁸ לבין תשלום הוצאות כספיות שאינו מחויב להוציא כדי לא להיכנס למצבי אנוס. ואכן, נראה מפסק הרמ"א¹⁹ בנוגע לטומאת כוהן שאין כוהן חייב לשכור מישהו שיטפל במת מצווה, אלא מותר לו להיטמא למת, כי אינו חייב להוציא הוצאות כדי למנוע טומאת כוהנים למת מצווה. כמובן, אם הקונה מעוניין להדר במצווה ולקיים אותה בשלמותה, יותר על טענת מקח טעות.

ז. ברכה לבטלה?

מעבר לקיום המצווה יש לדון בברכות שכבר בירך ביום הראשון, ולכאורה עם ביטול העסקה הן הופכות לברכה לבטלה למפרע. הרש"ש²⁰ דן בשאלה דומה: היכולת להישאל על תערובת תרומה, והרי נמצא שהברכה על ההפרשה הראשונה הייתה לבטלה. מסקנת דבריו שאין הפקעת ההפרשה גורמת שהברכה תהייה לבטלה.²¹

סיכום

כאשר יש טענת מקח טעות לביטול המקח, וכתוצאה מכך המצווה תתבטל למפרע, יש להחשיב את האדם לאנוס בביטול המצווה ולאפשר לו לבטל את העסקה. כמובן ששלמות המצווה תתקיים רק אם ישאיר את המצב על עמדו ולא יממש את הטענה הממונית העומדת לזכותו.

18. משנה ברורה, סי' רמח ס"ק ח.

19. רמ"א, יו"ד סי' שעד סעי' ג.

20. רש"ש, נדרים נט ע"א ד"ה ודע.

21. עוד בעניין זה האריך השדי חמד, אסיפת דינים ברכות סי' א אות כט, וש"ת משפט כהן, סי' לט סק"א, חקר עניין זה והסיק שאין זו ברכה לבטלה. ויש להזכיר את דברי הריטב"א בנוגע לברכת הנהנין (חולין קו ע"א): 'והנוטל ידיו לאכילה ומברך על נטילת ידים ואח"כ נמלך ולא אכל עכשיו אין בכך כלום ואין מחייבין אותו לאכול כדי שלא תהא ברכתו לבטלה, דהא מכיון שנטל ידיו גמרה לה ברכת הנטילה שעליה הוא מברך, והאי שעתא דעתו היה לאכול. וכך דנתי לפני מורי והודה לדברי'.